

Breton kavicsok a francia mozaikban
Egy kelta kisebbség múltja, jelene és (remélt) jövője

Breton pieces of the French puzzle
Past, present and prospective future of a Celtic minority

The only Celtic minority that is still present on the continent, the Breton, lives in Brittany. Their language and culture are regarded to be among the seriously endangered ones in Europe. This fact was the main focus of a thorough sociological study which had been made among the Bretons in 1997 on the occasion of the European Day of Minority Languages.

Franciaország közel 59 milliós lakosságának mintegy 1,5%-át kitevő bretonok Nyugat-Európa veszélyeztetett kisebbségei közé tartoznak. Nyelvüket (amely csak regionális nyelvnek minősül) és kultúrájukat Európa 22 veszélyeztetett kisebbségi nyelve és kultúrája között tartják számon. Erre a tényre hívta fel a világ figyelmét az a felmérés, amelyet Bretagne három nyugati megyéjében, *Finistère [Penn-ar-Bed]*, *Côtes d'Armor [Aodoù-an-Arvor]* és *Morbihan [Mor-Bihan]* megyékben végzett a „*Le Télégramme*” című napilap, a „*France 3 Ouest*” tévécsatorna és a „*TMO-Ouest*”-Intézet 1997-ben, az „Európai Kisebbségi Nyelvek Napja” alkalmából. Ennek a felmérésnek az eredményeit tette közzé internetes honlapján a „*Le Télégramme*”¹, majd *Fañch Broudic* szociológiai tárgyú munkájában.² Mielőtt azonban a felmérés ismertetésére rátérnénk, bevezetésként röviden mutassuk be a bretonok rég- és közelmúltját.

I. A régmúlt

A Krisztus utáni 5. és 7. század között a Brit-szigetéről („*Grande-Bretagne*”) az angol és a szász hódítók által Cornwallból és Devonból kiszorított kelta népcsoport telepedett le az Armorikai-félszigeten (*Armorique* = gall *Aremorica* ’tenger mellett lévő ország’).³ A bevándorlók után ezt a területet „*Petite-Bretagne*”-nak (latinul „*Britannia Minor*”-nak) nevezték el, a lakói pedig a „bretonok” (brittonok) nevet kapták. Bretagne a középkorban évszázadokon át önálló hercegség volt; tengerészetének és kereskedelmének fejlődése a 14–15. században érte el a csúcspontját. A 15. századtól kezdve a breton nemesesség és a kialakuló polgárság fokozatosan a nagyobb európai tekintélyű francia nyelvet és kultúrát vette át, megkönnyítve ezzel a későbbi jogi és gazdasági egyesülést Franciaországgal. Jogilag az 1532-ben kötött ún. „Egyesülési *Szerződéssel*” vesztette el Bretagne az önálló állami létét, és vált Franciaország egyik tartományává.

¹ www.letelegramme.com

² Broudic, Fañch: *Qui parle breton aujourd'hui? Qui le parlera demain?* Brud Nevez, Brest 1999.

³ Meid, Wolfgang: Beiträge zur Indogermanistik und Keltologie. Innsbruck, 1967. In: *A világ nyelvei.* (szerk.): Fodor István, Akadémiai Kiadó, Budapest 1999. p. 198.

Az állami függetlenség *de jure* elvesztése ellenére Bretagne 1532 után is széles körű autonómiával rendelkezett, a rendeknek különleges döntési jogkörük és saját parlamentjük volt. A valóságos gazdasági és politikai egyesülés tehát egy hosszú folyamat betetőzése, amely valójában csak a 19. században kibontakozó gazdasági liberalizmus eredményeként következett be. Az ipari forradalom sokkal tragikusabb hatással volt Bretagne önállóságára, mint az 1532-es „Egyesülési Szerződés”. Amíg ugyanis 1831–1851 között csak 8 ezer ember hagyta el a félszigetet munkát keresve, addig a következő 20 évben a kivándorlók száma már a 120 ezret is elérte. A század második felében megkezdődött a belső gyarmatosítás, a helyi ipar és a fejlett tengeri kereskedelem elsorvasztása, aminek a következményei mind a mai napig érzetik a hatásukat. A nyugat-európai nemzetállamok kialakulása során a gazdasági és politikai koncentráció mindenhol együtt járt egy erőteljes nyelvi-kulturális asszimilációval. Ez alól Franciaország sem volt kivétel. 1882-ben bevezették a kötelező francia nyelvű oktatást. Ennek kiegészítése volt a szintén homogenizáló hatású kötelező sorkatonai szolgálat, majd ezt követően a Bretagne-ban különösen nagy jelentőségű breton egyházi nyelv felcserélése az államnyelvre. Az átgondolt és módszeres francia nacionalista asszimilációs politika kétségtelenül jelentős sikereket könyvelhetett el: a századfordulóra nyilvánvalóvá vált, hogy a breton végérvényesen visszaszorult a közéletből a magánszférába, a városokból a falvakba.

A 19. században nem szerveződött hatékony breton ellenállás a franciásítási törekvésekkel szemben. Ennek ellenére a breton nemzeti ébredés előfutáiraiként breton nyelvészek, költők, írók komoly kutatómunkát végeztek: *Le Gonidec* a breton nyelv tudományos feldolgozásával, *H. de Villemarqué [Kervarker]* Kalevalához hasonlítható *Barzaz Brevez*ével, *Luzel [an Uhel]* a breton népi balladák és énekek (*gwerzek* és *sonok*) gyűjtésével.⁴

II. A közelmúlt

A breton regionalista öntudat és védekező típusú nacionalista törekvések első határozott megnyilatkozására egészen 1898-ig várni kellett. Ekkor alakult meg ugyanis az „*Union Régionaliste Bretonne*” (a „*Breton Regionalista Unió*”), melyet a breton nacionalisták az „*Emsav*” – a breton nemzeti mozgalom – születésének tekintenek.⁵

A 20. század eseményeit a következőképpen lehet rövid időrendi formában összefoglalni: 1905: megalakul a breton katolikus szerveződés, a „*Bleuñv-Brug*” („*Hangavirág*”); 1911: a regionalista mozgalom szakadása után megalakul a „*Fédération Régionaliste Bretonne*” (*FRB*), majd a szeparatista gondolatokat kibontakoztató „*Parti National Breton*” (*PNB*) [„*Strollad Broadel Breiz*”] („*Breton Nemzeti Párt*”);⁶ 1918: létrejön az „*Union de la Jeunesse Bretonne*” (*UJB*) („*Breton Ifjúsági Egyesület*”); 1919: megalapítják a „*Breiz Atao*” („*Bretagne Örökké*”) című nacionalista szellemű folyóiratot. A „*Breiz Atao*” nemcsak lapcím maradt, de az *Emsav* 1939-ig tartó fejlődésén keresztül annak vezérmotívumává vált. A különféle elnevezések mögött azt a mozgalmat jelentette, amely a breton patriotizmus első igazi képviselője lett. Elsőként ismerte fel, hogy a kulturális követeléseket össze kell kapcsolni a gazdaságiakkal. Világosan látták, hogy az autonómia követelése önmagában nem elégséges. Hogy az önállóságnak értelme legyen, először is a breton lakosságot a szülőföldjén tartani képes gazdaságot kell megteremteni.

⁴ Raoul, Lukian: *Geriadur ar Skrivagnerien ha Yezhourien*. Al Liamm, Kintin (Quintin), 1992. 235, 145, 289. pp.

⁵ Párdányi Miklós: *A breton kérdés*. Budapest, 1937. 70. p.

⁶ Nicolas, Michel: *Le séparatisme en Bretagne*. Editions Beltan, Braspars, 1986. 20. p.

- 1927: megalakul a „*Parti Autonomiste Breton*” (PAB) („*Breton Autonomista Párt*”);
- 1931: megalakul a „*Parti National Breton 2*” („*Második Breton Nemzeti Párt*”);
- 1939: Betiltják a PNB-t, és két vezetőjük Németországba szökik;
- 1940: Franciaország veresége után létrehozzák az autonóm breton állam programját meghirdető kérészerűtű „*Breton Nemzeti Tanácsot*”.⁷ Sem a bretonok nagy többségénél, sem az egyháznál, sem a sajtónál nem talál támogatásra, és a hivatalos német hatóságok kegyeit is elveszíti.⁸ Az év végén újjáalakul a mérsékeltbb irányvonalat követő „*Breton Nemzeti Párt*” (PNB 3);
- 1941: Felállítják a *Kelta Intézetet* („*Framm Keltiek*”), és breton nyelvű rádióadás indulhat. A breton történelem és földrajz kötelező tantárgy az iskolákban.⁹ Alsó-Bretagne-ban bevezetik a breton nyelv tanítását;
- 1942: Megalakul a regionalista „*Comité Consultatif de Bretagne*”;
- 1943: A PNB-ből németbarát elemek válnak ki. Bretagne-ban általános felháborodást vált ki, hogy egy ellenálló meggyilkolja *Y.-V. Perrot* tiszteletét, a breton kultúrmozgalom egyik élharcosát.¹⁰ Ezt a helyzetet kihasználva, egy kb. 60 breton kollaboránsból álló fegyveres katonai csoport felveszi a „*Bezen Perrot*” („*Perrot alakulat*”) elnevezést. Az alakulat a náci *S. D.*-hez csatlakozik, majd a háború legvégéig Németország oldalán harcol.¹¹
- A bretonok nagy többsége nem bocsátotta meg az autonomistáknak, hogy a 2. világháború alatt elárulták Franciaországot.¹² A felszabadulás öröme azonban hamar elszöszte a túlságosan is „hatékony” tisztogatások miatt. Mindez egyben az *Emsav* teljes lefejezéséhez és a háború alatt megszerzett kulturális engedmények elvesztéséhez vezetett.
- 1950: létrejön a *CELIB* („*Comité d’Etudes et de Liaison des Intérêts Bretons*”) („*A Breton Érdekeket Kutató és Koordináló Bizottság*”) mint a bretonok háború utáni első gazdasági érdekérvényesítő szervezete;
- 1951: elfogadják Franciaországban a regionális nyelvek oktatásáról szóló törvényt, a „*Loi Deixonne*”-t;
- 1957: megalakul a „*Mouvement pour l’Organisation de la Bretagne*” (MOB) („*Mozgalom Bretagne Megszervezéséért*”). Ez már egy politikaibb jellegű mozgalom volt, élén *Yann Fouéré*-vel, aki a franciaországi regionalista törekvések egyik úttörője volt;
- 1964: a MOB-ból kivált fiatalok megalakítják a baloldali nézeteket valló „*Breton Demokratikus Uniót*” (UDB);
- 1966: felbukkan az erőszakot mint az önvédelem eszközét hirdető „*Front de Libération de la Bretagne*” (FLB) („*Breton Felszabadítási Front*”);

⁷ Caerléon, Ronan: *Complots pour une république bretonne*. Éditions de la Table Ronde, Paris, 1967. 218–373. pp.

⁸ Frelaut, Bertrand: *Les nationalistes bretons de 1939 à 1945*. Editions Beltan, Maulévrier, 1985. 26. p.

⁹ Lásd Nicolas i. m. 28. p.

¹⁰ Guidet, Thierry: *Qui a tué Yann-Vari Perrot? Coop Breizh, Spézet, 1997.*

¹¹ Frelaut i. m. 116–121. pp., 221–222. pp.

¹² Karsai László: *A nemzetiségi kérdés Franciaországban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 103. p.

¹³ Poisson, Henri-Le Mat, Jean-Pierre: *Histoire de Bretagne*. Coop Breizh, Spézet, 1993. 461–465. pp.

- 1968: az *FLB* fegyveres szárnyának – az *IRA* mintájára – az *ARB* („*Breton Köztársasági Hadsereg*”) nevet adják.¹³ A terrorszervezet 1969 és 1972 között több mint kétszáz merényletet követ el, elsősorban középületek ellen;
- 1972: az *FLB-ARB* vezetőinek perében a védőknek több neves közéleti személyiséget sikerül megnyerni tanúnak. Ennek köszönhetően enyhe ítéleteket hoz a bíróság.¹⁴ Megalakul a „*Dastum*”, és a már-már feledésbe merülő népművészet megmentését tűzi ki céljául. Hatéves népzenei gyűjtőútjuk eredménye több mint 6000 régi népdal;
- 1973: az alig egyesztendő „*Strollad Ar Vro*” („*SAV*”), amely szövetségi állameszmét vall magáénak, 30 000 szavazatot ér el a parlamenti választásokon;¹⁵
- 1974: a francia minisztertanács feloszlatja az *FLB*-t. Az illegális „*Armée Révolutionnaire Bretonne*” („*Breton Forradalmi Hadsereg*”) folytatja a francia intézmények elleni terrorhadjáratát. A *Roc'h Trédudon* tévéadó levegőbe repítése és a *versailles-i kastélyban* végrehajtott robbantás (1978) különösen nagy anyagi kárral jár;
- 1977: elindul a breton nyelvű iskolamozgalom, a „*Diwan*” („*Csira*”);
- 1978: elfogadják a „*Bretagne-i kulturális chartát*”;
 Portsallnál (Észak-Finistère) zátonyra fut az *Amoco Cádiz* tartályhajó. A kiömlő olaj – a 220 000 tonnányi „fekete ár” – rendkívül súlyos környezeti katasztrófát okoz;
- 1979: megalakul a „*Breton Republikánus Párt*”, a „*Strollad Pobl Vreizh*”;¹⁶
- 1981: megalakul a breton federalisták új pártja, a „*Parti pour l'Organisation d'une Bretagne Libre*” („*POBL*”), („*A Szabad Bretagne Megszervezésének Pártja*”);
- 1983: színre lép a régi *FLB*-tagokat tömörítő „*Emgann*” („*Harc*”) baloldali mozgalom;
- 1984: az *UDB* teljes léoni szervezete kilép a pártból és megalapítja a „*Frankiz Breizh*” / *Liberté Bretagne*” („*Szabadság Bretagne*”) pártot.
- 1986: *Côtes-du-Nord*¹⁷ megyegyűlése elfogadja a kétnyelvű helységnevtáblák használatát;
- 1996: *II. János Pál* személyében először tesz látogatást pápa Bretagne-ban. *Sainte-Anne-d'Auray* breton zarándokhelyen breton nyelven is szól a hívekhez;
- 1998: Párizsban 12 bretont állítanak bíróság elé baszk terroristák bűjtatásának vádjával.

III. Röviden Bretagne-ról („*Breizh*”) és a breton nyelvről („*Brezhoneg*”)

A történelmi *Bretagne* annak a területnek a földrajzi megjelölésére szolgál, amely az 1789 után – pontosan a korábbi breton tartomány püspökségeinek keleti határait követve – kijelölt öt következő megyéből áll: *Finistère*, *Côtes d'Armor*, *Morbihan*, *Ille-et-Villaine*, *Loire-Atlantique*. E 34 024 km²-nyi terület lakossága, a másfél évezred óta itt élő nép, részben saját külön anyanyelvét beszéli (*Finistère*, *Côtes d'Armor* és *Morbihan* nyugati

¹⁴ Le Scouëzec, Gwenc'hlan–Pineau, Serj: *FLB 72/Procès de la Bretagne*. Editions Kelenn, Saint-Brieuc, 1973.

¹⁵ Nicolas i. m. 38. p. „*Strollad Ar Vro*” = „az Ország Pártja”.

¹⁶ Le Mat i. m. 466–467. pp.

¹⁷ *Côtes-du-Nord* département neve 1990-ben *Côtes d'Armor*-ra változik.

részei, az ún. *Alsó-Bretagne, Breizh-Izel*), részben francia anyanyelvű (az ettől keletre eső vidék, az ún. *Felső-Bretagne, Haute-Bretagne*), anélkül azonban, hogy ez a körülmény breton identitását kisebbítené. Ezt támasztja alá az is, hogy 2001-ben *Loire-Atlantique* közigazgatási leválasztásának 60. évfordulóján egy felmérés szerint a megye lakosságának 75%-a a Bretagne-hoz való visszatérés mellett foglalt állást.^{18,19}

A breton nyelv a kontinens egyetlen, máig fennmaradt kelta nyelve. Rajta kívül csak a Brit-szigeteken beszélt ír, skót (gael) és walesi, valamint a cornwalli tartozik ebbe a nyelvcsaládba.²⁰

Az Armorikai-félsziget a római hódítás előtt is kelta-gall nyelvterület volt, lakosai pedig sikeresen ellenálltak a Julius Caesar légionáriusai által beszélt latin nyomásának. A breton nyelv visszaszorulása a 10. században kezdődött, amikor számos breton vezér és pap a normann hódítók elől Párizs környékére, Berrybe és Pikardiába menekült, ahol erőteljes francia nyelvi hatás alá került, és ez visszatérésük után a környezetükre is kihatót. A 12. századtól kezdve már a breton uralkodók is szinte csak franciául beszéltek.

A négy breton dialektust (*cornouaillais, léonais, trégorrois, vannetais*) 1941-ben egyesítették. E négy dialektus breton nevének kezdőbetűiből keletkezett a **KL TG** nyelvészeti betűszó (**K**erne, **L**eon, **T**reger, **G**wened). Bretagne-ban a személyautókon, illetve különféle plakátokon gyakran láthatjuk a Bretagne-t azonosító **BZH** rövidítést, amely a félsziget breton nevéből (*Breizh*) keletkezett. Mivel a breton *vannetais* változatában a „z” hang rendszeresen „h” hangra változik, így itt a *Breizh*-ből *Breih* lesz. A **BZH** rövidítés tehát a különböző nyelvi típusok közötti kompromisszumkeresést bizonyítja.

A breton visszaszorulását ennek ellenére nem sikerült megállítani. Amíg ugyanis 1902-ben *Alsó-Bretagne* lakosságának 90%-a beszélt bretonul, és 50%-a nem tudott franciául,²¹ addig 1952-re már csak a lakosság 75%-a beszélte a bretont, és csak 47% használta elsődlegesen. Az 1990-es évek végére *Alsó-Bretagne* lakosságának mindössze csak 20%-a beszéli a bretont (240 ezer ember), és ha ez a tendencia tovább tart, akkor 2020–2030-ra a breton kultúra végérvényesen eltűnhet „a francia kultúra nagy mozaikjáról”.

Az okokat keresve a következőket lehet megállapítani:

- a négy dialektus közül egyiknek sem sikerült az évszázadok során modellértékűvé válnia és a többi fölé emelkednie;
- a helyi lakosság elvándorlása a 20. században is tovább folytatódott. A második világháború végétől évente mintegy 15–20 ezren hagyták el Bretagne-t. A kivándorlók elsősorban munkát kereső fiatalok, akik abból a fálusi társadalmi rétegből származnak, amely ma is a breton nyelv legfőbb őrzője;
- a harmadik fontos tényező az urbanizáció. A városiasodás önmagában nem, de a kapcsolódó jelenségeivel már erősen asszimilációs hatású (francia nyelvi környezet, francia nyelvű adminisztráció, ipar, kereskedelem, stb.). A francia nyelv először a nagyobb városokat hódította meg (*Brest, Lorient, Quimper*);

¹⁸ Az évfordulón *Nantes-ban* – Loire-Atlantique székhelyén – ötezen tüntettek Bretagne újraegyesítéséért. In: *Ouest-France*. 2001. július 4.

¹⁹ Az IFOP „*dimanche Ouest-France*” részére 2001-ben készített felmérése szerint *Loire-Atlantique* megye lakosságának 75%-a a visszacsatolás mellett, míg 16%-a az ellen foglalt állást.

²⁰ Malherbe, Michel: *Les langages de l’humanité*. Robert Laffont, Paris, 1995. 178–184. pp.

²¹ Abalain, Hervé: *Le destin des peuples celtiques*. Ophrys, Paris, 1989. 206. p.

- végül meg kell említenünk a francia kultúrpolitika tudatosan nacionalista és teljes homogenizációra törekvő jellegét, amelynek a segítségével ma már nem nyílt, hanem közvetett módszerekkel kívánja végső célját elérni.

Mindezek következtében a bretont kizárólagosan vagy a francia mellett második nyelvként csak a félsziget *nyugati felén*,²² – a történelmi Bretagne területének 39, Bretagne Régió területének 55%-ban²³ – Alsó-Bretagne-ban, avagy „Bretagne bretonnante”-ban beszélik. Az 1997-ben végzett felmérés is erre a területre, a Bretagne-félsziget Vannes-tól nyugatra eső részére koncentrált, ahol összesen 240 ezer fő beszél bretonul. Ezek 61%-a Finistère megyében (146 ezer), 21%-a Morbihan megyében (50 ezer), 18%-a pedig Côtes d’Armor megyében (45 ezer) él.

IV. Az 1997-ben végzett felmérések eredményei

1. Az első felmérés során 2500 főt kérdeztek meg

- a megkérdezettek 57%-a egyáltalán nem beszéli a bretont, 23% néhány szót ismer, 11% jól beszéli, s csak mindössze 9% beszéli nagyon jól a nyelvet;
 - a bretont jól, illetve nagyon jól beszélők 64%-a 60 évnél idősebb (1991-ben ez az arány 44,5% volt), a 40 és 59 év közöttiek aránya 28% (1991: 40%), a 20 év alattiak aránya pedig az 1991-es 3,5%-ról 0,6%-ra csökkent. Elmondható tehát, hogy a bretont beszélő népesség folyamatosan öregszik. Ennek egyik oka az, hogy a fiatalok körében egyre kevésbé népszerű a breton kultúra, ami a többség szemében „egy kövület”, és nem alkalmazható a „modern életforma” viszonyaira;
 - a breton lakosság körében a nemek aránya kiegyenlítődött (1991-ben még többségben voltak a nők), a 75 évnél idősebbek között azonban 63%-37% az arány a nők javára;
 - a bretonok 39%-a özvegy (ez szintén az öregedő populációval magyarázható);
- a bretont jól vagy nagyon jól beszélők foglalkozás szerinti megoszlása:*
- 45,5% nyugdíjas (1991: 38,5%),
 - 22% a mezőgazdaságban dolgozik (1991: 42,5%).
 - 14% felsőfokú végzettségű (1991: 5,5%),
 - 10,5% kézműves, illetve kiskereskedő (1991: 17%);
- a bretont jól vagy nagyon jól beszélők iskolázottság szerinti megoszlása:*
- 8,7% rendelkezik felsőfokú végzettséggel,
 - 11% rendelkezik érettségivel;
- a bretont beszélők megyék szerinti eloszlása (a megkérdezettek %-ában):*
- Finistère: 22,5% (1991: 22%)
 - Côtes d’Armor: 30,5% (1991: 27,5%)
 - Morbihan: 14% (1991:15%)

²² Vö. Abalain i. m. A kelta nyelvterületek egyre inkább a nyugati partok felé szorulnak. Lásd: ír (*Gaeltachtaí*) 63. p., skót: 23. p., walesi: 143. p.

²³ Broudic, Fañch: *A la recherche de la frontière. La limite linguistique entre Haute et Basse-Bretagne aux XIXe et XXe siècles*. Ar Skol Vrezoneg, Brest, 1997. Annexe 7. A bretonul beszélők egészen az 1950-es évekig a mai Bretagne Régió (négy megye) lakosságának kb. felét tették ki. Csupán az 1970-es évektől lettek kisebbségben a Paimpol-Vannes közötti közel észak-déli nyelvhatár nyugati oldalán, azaz magában Alsó-Bretagne-ban is.

- e három megyében összesen 240 ezer fő a breton beszélő népesség nagysága. Ez a vizsgált megyék teljes népességének (1 958 122 fő) 12%-a.
- a települések nagysága szerinti eloszlás (a megkérdezettek %-ában):*
 - 1000 főnél kisebb lélekszámú településen lakik 24% (1991: 24,5%)
 - 5000–10 000 fő közötti lélekszámú településen lakik: 30% (1991: 26%)
 - 50 000-nél nagyobb lélekszámú településen lakik 8,5% (1991: 10,5%);

Összefoglalva: a Bretagne-ban élő 240 ezer breton nyelvű 64%-a 60 évnél idősebb, 65%-a nyugdíjas, 61%-a *Finistère* megyében él, 77%-a 10 000-nél kisebb lélekszámú település lakója. A breton nyelvűek szociológiai családfája fordított piramis-alakú, aminek az az oka, hogy az idősebb generációk a 20. század folyamán egyre kevésbé tudták a hagyományos breton kultúrát átadni a gyermekeiknek és az unokáiknak. A töréspont az 1950–1960-as években következett be, amikor a gazdasági és társadalmi modernizáció a tradicionális kultúra hanyatlását okozta. Az ezt követő népességet „*az elveszett generációknak*” („*les générations perdues*”) is nevezik, mivel szüleik és nagyszüleik a megváltozott, „modern” életkörülmények között nem tudták kultúrájukat nekik továbbadni. A fiatal breton generáció körében a magasan képzett és nagyvárosban élők aránya 14%-ra nőtt az 1991-es 5%-ról. A „kulturális gettósodás” elkerülése érdekében a társadalom többi szegmensében is célszerű terjeszteni a modern breton kultúrát. Ebben fontos szerepet kaphat az erős társadalmi akarat és kultúrához való erős érzelmi kötődés.

- *az iskolába kerülés előtt:*
 - 76% csak franciául tudott,
 - 12,5% csak bretonul tudott,
 - 11,5% mindkét nyelvet beszélte;
- } összesen 24% tudott bretonul
- *életkor szerinti megoszlás:*
 - a 15–19 év közöttiek 99,4% csak franciául tudott, bretonul mindössze csak 0,6%,
 - a 75 évnél idősebbek között ez az arány:
 - 36% tudott csak franciául,
 - 44% beszélt csak bretonul,
 - 20% mindkét nyelvet ismerte;
- fontos itt felhívni a figyelmet arra a paradox helyzetre, miszerint az 50 év alattiaknak csak nagyon kis része ismerte a bretont az iskolába kerülés előtt (a különböző korcsoportoknál ez az adat 0,6% és 15% között volt), mégis ezek 94%-a még ma is beszéli a nyelvet, ugyanakkor a 75 év felettiiek esetében mindez éppen fordítva történt: ők sokkal nagyobb arányban tudtak bretonul az iskolába kerülésük előtt, mégis ma már csak 45%-uk tud jól vagy nagyon jól bretonul;
- *megyék szerinti megoszlás:*
 - *Finistère*: 68% tudott csak franciául, 16,5% csak bretonul, 15,5% ismerte mindkét nyelvet,
 - *Côtes d'Armor*: 60% tudott csak franciául, 23% csak bretonul, 17% ismerte mindkét nyelvet,
 - *Morbihan*: 80% tudott csak franciául, 11% csak bretonul, 9% ismerte mindkét nyelvet;
- *a breton nyelv szóbeli megértése:*
 - 18% nagyon jól érti,
 - 13% jól érti,
 - 27,5% csak néhány szót ért meg,
- } 31% érti a bretont (1991: 38,5%), ez összesen 370 ezer embert jelent

- 41,5% semmit nem ért meg a bretonból;
 - korcsoportok szerint vizsgálva: míg a 75 év felettiak 63,5%-a érti a bretont, addig ez az arány folyamatosan csökkenve a 15–19 év közöttieknél már csak mindössze 0,8%;
 - megyék szerint:
 - *Finistère*: 33%,
 - *Côtes d'Armor*: 45,5%,
 - *Morbihan*: 22,5%,
 - a bretonul jól vagy nagyon jól beszélők 73,5%-a érti nagyon jól, és 26,5%-a érti jól a bretont. Ez az arány 1991 óta nem változott;
 - akik egyáltalán nem vagy alig beszélnek a bretont, azok 3,5%-a érti nagyon jól (1991: 9%), 52%-a pedig egyáltalán nem is érti a bretont. Itt viszont jelentős csökkenés következett be 1991 óta, aminek az az oka, hogy kevesebb élőbeszédet lehet hallani, tehát a bretont csak passzív módon tudók számára csökkent a gyakorlás lehetősége;
 - *a breton nyelv írásbeli megértése*: 15,5% el tudja olvasni és meg is érti az írott breton nyelvű szöveget (1991: 10,5%);
 - *hallott-e már bretonul beszélni vagy énekelni 15 évnél fiatalabb gyermeket*: 57% igen;
2. *A bretont jól vagy nagyon jól beszélő embereket külön is megkérdezték (498 fő)*
- *a breton nyelv használatának gyakorisága szerinti megoszlás*:
 - 27,5% szinte minden nap használja a bretont (1991: 28,5%). Ez a szám Alsó-Bretagne népességének viszonylatában 4% (45 ezer–0 ezer fő),
 - 18% gyakran beszél bretonul,
 - 49% ritkán (1991: 48%),
 - 5,5% pedig soha nem használja (1991: 1%);
 - *a bretont szinte minden nap használók megoszlása*:
 - életkor szerint:
 - 4% 40 év alatti,
 - 30% 50 és 74 év közötti,
 - 33,5% 75 év feletti,
 - lakóhely szerint:
 - 37% 1000 főnél kisebb lélekszámú településen lakik,
 - 40,5% 2000–5000 fő közötti lélekszámú településen lakik,
 - 12,5% 10 000-nél nagyobb lélekszámú településen lakik,
 - megye szerint:
 - *Côtes d'Armor*: 41,5%,
 - *Morbihan*: 29%,
 - *Finistère*: 20 %;
 - *a breton nyelv használatának helye szerint*:
 - 77% használja saját otthonában, illetve közösségében,
 - 50% kávéházban,
 - 41% munkahelyen,
 - 6–6% a bevásárlóközpontokban és a bankokban;
 - *a breton nyelv megtanulásának módja és helye szerint*:
 - 80,5% tanulta a szüleitől (1991: 92,5%),
 - 36% tanulta a nagyszüleitől (1991: 37,5%),
 - 15,5% tanulta passzív módon (beszédértés alapján) (1991: 7%),
 - 6,5% tanulta tanfolyam keretében (1991: 4,5%);

V. A bretonok hétköznapijai

A felmérések kiterjedtek a tipikus breton személyiségjegyek meghatározására is. Ezek alapján a következő tulajdonságok jellemzik a breton embereket: erős karakterrel rendelkeznek, büszkék breton mivoltukra, hűek kulturális tradícióikhoz és kelta eredetükhöz, dolgozók, bátrak, hajthatatlanok, őrzik kulturális különállásukat, ugyanakkor nyíltak és világpolgárok is („*citoyen du monde*”).

A szociológusok arra is kíváncsiak voltak, hogy a bretonok identitástudata milyen elemekből építkezik. Arra a kérdésre, hogy „*Mit jelent bretonnak lenni?*” a válaszok a következő arányban oszlottak meg:

1. Bretagne-i születés (52%),
2. Bretagne-i lakóhely (30,7%),
3. Beszélni a bretont (12,2%),
4. A breton műemlékek szeretete (11,3%),
5. A breton életmód, életkörülmények szeretete (10,9%),
6. A tenger és a szülőföld szeretete (9,8%),
7. A breton zene és tánc („*festoù-noz*”) szeretete (4,8%).

A megkérdezettek életkor szerinti csoportjainál a válaszok a következő módon oszlottak meg:

- a 20 évnél fiatalabbaknál a zene és a tánc szeretete dominál,
- a fiatal értelmiség körében a nyelv ismerete,
- a középkorúak (40–60 év közöttiek) számára a szülőföld, az életforma a legfontosabb,
- a 75 évnél idősebbek számára pedig a breton nyelv jelenti az etnikai identitás alapját.

Ezekből az eredményekből is világosan látható a mai breton társadalom két legjellemzőbb vonása:

1. A fiatalok a modern életforma miatt, a középkorúak pedig a 40–50 évvel ezelőtt bekövetkezett gyökeres gazdasági és társadalmi átalakulások miatt kerültek távol a breton nyelvtől és kultúrától;
2. Az idősek még mindig magukban hordozzák azt az eredeti breton identitást, amit a fiatal felsőfokú végzettségű értelmiség az elmúlt 20–30 évben kezdett újra-felfedezni.

A jövő, a breton kultúra fennmaradásának szempontjából fontos, hogy az értelmiség és az „öregek” a fiatalok számára vonzóvá tegyék a breton kultúrát, a bretonok hétköznapi életformáját, és megszüntessék a breton és a francia kultúra közötti „*kulturális szakadékot*”. Be kell bizonyítani az újabb generációk számára, hogy a breton kultúra nem egy „történelmi kövület” vagy egy „szociológiai kuriózum”, hanem élő és a modern viszonyok között is életképes többévezredes tradíció, egy olyan örökség, amelyet megmenteni, ápolni és másoknak továbbadni kell. Ezeket a törekvéseket azonban jelentősen meghiúsítja a globalizáció, az angol nyelv monopolhelyezete, illetve az a francia nacionalista felfogás, amely mint „*idegen testre*” tekint a bretonra.

Mindezekon kívül meg kell említenünk azokat a további tényezőket, amelyek jelentősen veszélyeztethetik a breton kultúra fennmaradását:

- az első az ún. „*honte de soi*”, ami a történelem során a bretonokban a saját kulturális másságuk miatt kialakult szégyenérzetet jelenti a franciákkal szemben. Ez a tendencia az 1960-as évek végén fordult csak meg. Az 1968-as európai események, mozgalmak hatására olyan breton szellemi vezetők léptek fel (pl. *Alan Stivell* [zenész], *Morvan Lebesque* és *Pêr Jakez Hélias* [írók]), akik visszaszerezték, visszakövetelték a bretonok eredeti identitását. Mindez időben egybeesett Bretagne gazdasági fellendülésével és modernizációjával. Mára azonban a modernizált breton mezőgazdaság is válságba került a környezetszennyezés és a túltermelés miatt;
- a gazdaság mellett a breton kultúra is válságban van, mivel a mai értelmiség nemcsak „újrafelfedezi” a breton kultúrát, hanem sajnos újra is írja azt. Ez különösen érvényes a breton nyelvre. Az a breton nyelv ugyanis, amelyet a gyermekeiknek tanítanak, és amelyet nem a 40-50 éves szüleiktől („az elvesztett generációtól”) tanultak, hanem iskolában, jelentősen eltér attól a nyelvtől, amelyet a nagyszüleik beszéltek. Így fennáll a kettős „kulturális gettósodás” veszélye: a mai breton értelmiség ugyanis nemcsak a francia kultúrától szigetelődhet el e sajátságos breton identitástudat miatt, hanem a bretonokon belül is egy saját „szubkultúrát” alkothatnak.
- végül meg kell említeni az ún. autocenzúrát, amely fokozatosan kialakult a bretonul beszélő emberekben. Ez azt jelenti, hogy a bretonul nem értők előtt nem mernek anyanyelvükön beszélni, hanem azonnal átváltanak franciára. Ezt a „reflexet” csak a nemzetiségi oktatás tudja megszüntetni. Mindemellett azonban szükség van a dialektusok megőrzésére és a breton nyelv iskolán kívüli, hétköznapi használatának erősítésére.

A legfiatalabb nemzedék nyelvi eróziójának megállítása érdekében átfogó oktatási program kidolgozása kezdődött meg.

A 2001–2002-es tanévben összesen 114 helyen folyik breton, illetve kétnyelvű oktatás, és 7365 gyermeket iskoláztak be.²⁴ A szülők három képzési rendszer közül választhatnak:

- a „*Diwan*”-mozgalom a baszk „*Ikastolas*” mozgalom nyomdokain jött létre. Lényege: teljesen breton nyelvű oktatás az óvodától a gimnáziumig. A franciát csak mint második nyelvet tanítják. A mozgalomhoz 32 óvoda, 32 általános iskola, 4 középiskola (Le Relecq-Kerhuon, Plésidy, Quimper, Plomeur) és egy gimnázium (Carhaix) csatlakozott, amelyben 1997-ben érettségiztek először. A francia kormány 2001-ben egyetértési nyilatkozatot írt alá a mozgalom vezetőivel a Diwan állami státusa ügyében, azonban később alkotmányossági viták miatt felfüggesztették azt.
- *kéttannyelvű iskolák*:
 - A „*Diwan*”-nal ellentétben – paritásos elven – egyszerre tanítják a franciát és a bretont. A tanórák egyenlőségét sok iskola úgy valósítja meg, hogy a délelőtti órákon olvasott breton nyelvű szövegeket délután franciául olvassák a tanulók, akik így harmadik osztályos korukra kétnyelvűvé válnak;
 - „*Div Yezh*” („*Két nyelv*”): 1982-ben alapított kétnyelvű állami óvoda- és iskola-hálózat. 44 helyen 2628 tanulóval²⁵ a legnagyobb létszámú oktatási intézmény;
 - „*Dihun*” („*Ébredés*”) 1990-ben alakult kéttannyelvű katolikus magániskola állami támogatással;

²⁴ Baron, Yannig: La rentrée dans l’enseignement bilingue. In: „*Le peuple breton*”, 2001/10.

²⁵ Lásd még Baron i. m.

- az állami „*Université de Rennes*” és az „*Université de Bretagne Occidentale*” keretében működik kelta, illetve breton tanszék;
- a lannioni egyetem munkatársai az 1990-es évek közepén egy nagyszabású vállalkozásba fogtak: a modern kor követelményeinek megfelelően multimédiás CD-ROM-sorozat készítésébe kezdtek, amely a breton nyelv tanítását hivatott segíteni. A sorozat első része, egy francia–breton hangos szótár 1998-ra készült el. Ezen a szótár-CD-n a közép-bretagne-i „*poher*” dialektusban lehet a breton szavak kiejtését hallani, így az élőbeszéddel szembeállítva lehetőség nyílik az egyes dialektusok összehasonlítására. Egy évvel később, 1999-ben prozódiai CD-ROM jelent meg a sorozat második részeként, amely a helyes hangsúly és hanglejtés megtanulását segíti. 2000-re elkészült a sorozat harmadik része, egy olyan multimédiás program, amely tollbamondásra szánt breton szövegeket tartalmaz. A szövegek lejátszásával gyakorolni lehet a beszédértést. A CD-ROM írott formában is tartalmazza a szövegeket, így a breton helyesírást utólag ellenőrizni is lehet.

VI. Egyéb adatok

- az igazságszolgáltatás és a közigazgatás nyelve a francia, a breton használata a törvény előtt nincs elismervé;
- az 1990-es évek közepétől a közigazgatásban egyes helyeken már megjelenhettek a breton nyelvű feliratok is, illetve a „*gwenn-ha-du*”²⁶ használatát is engedélyezték a városok terein és a polgármesteri hivatalokon;
- **Sajtó:** 1990-ben 26, részben vagy egészben breton nyelvű folyóiratot jelentettek meg. Mára ez a szám tízre fogyott (ezek teljesen breton nyelvűek). Az olvasótábor néhány száz előfizetőre tehető.
- Tisztán breton nyelvű napilap nem létezik. Bár a legnagyobb lap, a francia nyelvű „*Ouest France*” egy-egy napi számát (1997-ben és 1999-ben) bretonul is megjelentette 30 ezres példányszámban. A „*Le Télégramme*” internetes változatában napi breton nyelvű hírosszefoglalót közöl;
- A breton nyelvű folyóiratok²⁷:
 - *tisztán breton nyelvűek*:
 - „*Al Liamm*” („*Kötélék*”) 1946-ban alapított, 1950 óta kéthavonta megjelenő irodalmi lap,
 - „*Bremañ*” („*Most*”) 1980 óta működő havi közéleti lap.
 - *kétnyelvűek*:
 - „*Armor Magazine*” (1969 óta havonta megjelenő közéleti magazin),
 - „*Kazetenn Emgann*” (az „*Emgann*” politikai mozgalom lapja),
 - „*Le Peuple Breton*” (a „*Breton Demokratikus Unió*” (*UDB*) lapja),
 - *tisztán francia nyelvűek (megjelenés: kéthavonta)*:
 - „*Ar Soner*” (a Breton Zenészek Egyesületének lapja. Al:1949),
 - „*Bretagne des Livres*” (könyvújdonságokról),
 - „*Chasse-Marée/ArMen*” (színes magazin gazdag tartalommal);

²⁶ A breton lobogó elnevezése, mely annak fehér és fekete színeire utal. Az öt fekete és négy fehér vízszintes sáv az egykori felső- és alsó-bretagne-i püspökségekre utal, míg a hermelin-mező a hajdani hercegséget idézi.

²⁷ A teljesség igénye nélküli felsorolás.

²⁸ Forrás: www. antourtan.org (2002).

- **Rádió:** A körzeti breton rádióadók szövetségbe tömörültek (*CORLAB*), és egymás műsora- it is sugározzák. Ez a műsorpolitika elősegítheti a különböző dialektusok közeledését. A négy nyelvi körzet adói a következők:²⁸
 - a „*Radio Kreiz-Breizh*” Közép-Bretagne és Trégor térségében sugároz 1983 óta. Naponta 160 percben ad breton nyelvű műsort (reggel 90 perc, kora este 1 óra, délben 10 perces hírösszefoglaló). A rádió feladatául a bretonok mai életének népszerűsítését tűzte ki, és kifejezetten nem a tradíciókat állítja a középpontba. Ennek megfelelően a műsorok a bretonok hétköznapijairól szólnak, a kortárs zenét és irodalmat mutatják be;
 - 1998 óta fogható a „*Radio Bro Gwened*” Vannes-ban és környékén (heti 15 órányi adás breton nyelven); a „*Radio Kerne*” pedig Dél-Finistère adója (heti 12 óra bretonul). Az „*Arvorig FM*” (1998) Léon teljesen breton nyelvű állomása.
 - A „*Radio France Bleu Breizh-Izel*” közszolgálati adó breton programjában naponta négyszer sugároz híreket. Hétközben 2h30, szombaton 2h45, vasárnap 2h50 műsoridőt szán zenés breton magazinműsorainak, és az interneten is elérhető.
- **Televízió:** a „*TV Breizh*” az első nemzetiségi elhivatottságú kétnyelvű regionális televízió. A csatorna 2000. szeptember 1-jén indult, és napi 17 órányi műsort sugároz (7h30–0h30). Székhelye: Lorient. A közszolgálati „*France 3 Ouest*” 1000 órányi adásból mindössze 75 órát közvetít breton nyelven.
- **Egyéb kulturális és társadalmi szervezetek és intézmények:**
 - nyelvápolás: „*Ofis ar Brezhoneg*” („*A breton nyelv irodája*”) 1999-ben állította fel a Regionális Tanács. Célkitűzése, a breton nyelv fejlődésének elősegítése a társadalmi- és közélet bármely területén. Irodái Rennes, Carhaix, és Nantes városaiban vannak.
 - „*TermBret*” (szókincsfejlesztési központ),
 - „*Stourm ar Brezhoneg*” (1984) (militáns társadalmi szervezet),
 - „*Skol Ober*” (breton nyelv oktatása levelezés útján 1932 óta);
 - zenei hagyományörzés: „*Dastum*”, „*Bodadeg ar Sonerien*” („*BAS*”) 1942 óta;
 - jelentősebb kiadók: „*Coop Breizh*” (könyv- és zenei kiadó, valamint terjesztő),
 - „*Al Liamm - An Here*” (szépirodalmi kiadások gondozása),
 - „*Skol an Emsav*” („*A mozgalom iskolája*”),
 - „*Mouladuriù Hor Yezh*” („*A mi nyelvünk kiadó*”),
 - „*Keit Vimp Bev*” (a breton terjesztése népszerű irodalommal),
 - „*Dalc'homp Soñj*” („*Emlékezzünk!*”) (történelmi sorozatok);
 - filmművészet: „*Daoulagad Breizh*” (audiovizuális kultúra fejlesztése és terjesztése Bretagne-ban);
 - kulturális szövetség: „*Kendalc'h*” (a kulturális szervezetek irányítása 1950 óta);
 - gazdasági és társadalmi élet: „*CELIB*”, „*Graet e Breizh*” („*Made in Brittany*”),
 - a bretonok világszövetsége: „*Organisation des Bretons de l'Extérieur*”;
 - pánkelta mozgalmak:
 - „*Kendalc'h Keltiek Etrevroadel*” („*Pánkelta Kongresszus*”),
 - „*Festival Interceltique*” – a kelta népek éves nagy zenei és kulturális seregszemléje;
 - politikai mozgalmak:
 - „*Emgann*” (baloldali függetlenségi mozgalom),
 - „*Union Démocratique Bretonne*” („*UDB*”) (autonomista törekvésekkel fellépő hivatalosan bejegyzett párt, 5% alatti átlagos szavazataránnyal),
 - „*Frankiz Breizh/Liberté Bretagne*”
 - „*Parti pour l'Organisation d'une Bretagne Libre*” (*POBL*);
 - vallás: a breton nyelvű szentmisék nagyon ritkák. Több helyen tartanak a búcsúkhöz hasonlítható hagyományörző miséket, ún. „pardon”-okat.

- **Gazdaság és egészségügy:** munkanélküliségi ráta (a három vizsgált megyében): 11,5%;
- Bretagne-ban 100 lakosra átlagosan 5,5 közhivatalnok jut (a 22 régióból ezzel Bretagne a 13. helyet foglalja el);
- legfontosabb külkereskedelmi partnerek: 1. Németország, 2. Spanyolország, 3. Nagy-Britannia;
- legfontosabb exportcikkek: élelmiszerek (húsárúk, hal, tejtermékek), autóalkatrészek, távközlési és elektronikai eszközök;
- az Európai Unió mezőgazdasági költségvetéséből Bretagne évi 3,8 milliárd francia francnak megfelelő támogatást kap. Ez az összeg a Franciaországnak juttatott összeg 7%-a;
- a halálzási statisztikákban Bretagne Régió (négy megye: *Finistère, Côtes d'Armor, Morbihan és Ille-et-Vilaine*) a 22 franciaországi régió rangsorában a következő halálokokban „áll az élen”:
 - *férfiaknál:* – krónikus bronchitis (1.)
 - bélrák, tüdőgyulladás (3.)
 - alkoholizmus, májzsugor (4.)
 - *nőknél:* – krónikus bronchitis, alkoholizmus, májzsugor, utcai balesetek (2.)
 - bélrák (4.)
 - tüdőgyulladás (6.)

VII. A jövő

A bretonok helyzete a francia belpolitika és társadalmi párbeszéd egyik fontos és állandó témája. Ennek megfelelően az 1997-ben elkészített átfogó felmérés kiterjedt arra a kérdéskörre is, hogy a bretonok hogyan látják saját kultúrájuk jövőjét, fennmaradási esélyeit. Íme:

- a megkérdezettek 88%-a (a 20 évnél fiatalabbak 96%-a, a felsőfokú végzettségűek 91%-a) gondolta úgy, hogy a breton nyelvet és kultúrát meg kell őrizni (ez az arány 1991-ben 76% volt);
- 72% volt meggyőződve arról, hogy a breton kultúra hosszú távon is fenn fog tudni maradni (1991: 42,5%). A legoptimistábbak az 50-60 év közöttiek voltak (80%);
- a breton nyelv iskolai oktatásával kapcsolatban feltett kérdésekre adott válaszok megoszlása:
- 80% (a 20 év alattiak 97%-a, a 20-30 év közöttiek 86%-a) támogatja a breton nyelv iskolai oktatását (1991: 77,5%),
- 7% tenné kötelezővé minden iskolában (1991: 2,5%),
- 72% szerint fakultatív tárgyként kellene meghirdetni minden iskolában (1991: 88,5%),
- 16% szerint pedig csak speciális nemzetiségi iskolákban kellene tanítani (1991: 8,5%);

A társadalmi diskurzus fontos eleme, hogy a párbeszéd ne franciául, hanem breton nyelven folyjék. Ehhez elengedhetetlen egy átfogó nyelvújítás, amelynek során a bretont „aktuálisá”, a modern mindennapi élet minden területén használhatóvá kell tenni.

- E cél megvalósítása érdekében tett kezdeményezések közül kettőt érdemes kiemelni:
- minden évben május 17–18-án tartják a „*Breton nyelv ünnepét*” („*Gouel Broadel ar Brezhoneg*”). 1997-ben immáron 11. alkalommal találkoztak a bretonok a *Côtes d'Armor* megyében található *Louargat*-ban, miután az azt megelőző öt évben *Carhaix*, illetve *Spézet* adott otthont a kisebbségi nyelvőrző „*rendez-vous*”-nak;

- 1997. április 12-én, a *Morbihan* megyében található *Pontivy* nevű kisvárosban békés tüntetést tartottak nyelvük védelmében a bretonok. A megmozduláson részt vevő mintegy kétezer fő azt követelte, hogy Franciaország is csatlakozzon a *Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájához*.

Befejezésül annak a mindannyiunkban élő reménynek adhatunk hangot, hogy a kontinens egyetlen fennmaradt kelta nyelve, a breton soha nem fog elfeledett nyelvtörténeti emlékké válni, és még évszázadok múlva is hallhatjuk majd az „*Úr Imádságát*” anyanyelvükön imádkozó bretonoktól Bretagne és egész Franciaország templomaiban.²⁹

„*Hon Tad, a zo en Neñv, hoc'h anv bezet santelaet!*

Deuet deomp ho rouantelezh!

Ho polontez bezet graet war an douar evel en Neñv.

Roit deomp hiziv hor bara pemdeziek;

Pardonit deomp hor pec'hedoù evel ma pardonomp d'ar re o deus manket ouzhomp.

Ha n'hon lezit ket da gouezhañ en temptadur;

Met hon diwallit diouzh an droug!

Evel-se bezet graet!”

Felhasznált és idézett szakirodalom

- Abalain, Hervé: *Le destin des peuples celtiques*. Ophrys, Paris, 1989.
- Baron, Yannig: La rentrée dans l'enseignement bilingue. In: „*Le peuple breton*”, 2001/10.
- Caerléon, Ronan: *Complots pour une république bretonne*. Éditions de la Table Ronde, Paris, 1967.
- Chardonnet, Joseph: *Les prières bretonnes*. Ouest France, Rennes, 1982.
- Broudic, Fañch: *Qui parle breton aujourd'hui? Qui le parlera demain?* Brud Nevez, Brest 1999.
- Broudic, Fañch: *A la recherche de la frontière. La limite linguistique entre Haute et Basse-Bretagne aux XIXe et XXe siècles*. Ar Skol Vreizh, Brest, 1997. Annexe 7.
- Guidet, Thierry: *Qui a tué Yann-Vari Perrot?* Coop Breizh, Spézet, 1997.
- Frelaut, Bertrand: *Les nationalistes bretons de 1939 à 1945*. Editions Beltan, Maulévrier, 1985.
- Karsai László: *A nemzetiségi kérdés Franciaországban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Le Scouëzec, Gwenc'hlan–Pineau, Serj: *FLB 72/Procès de la Bretagne*. Kelenn, Saint-Brieuc, 1973.
- Malherbe, Michel: *Les langages de l'humanité*. Robert Laffont, Paris, 1995.
- Meid, Wolfgang: Beiträge zur Indogermanistik und Keltologie. Innsbruck, 1967. In: *A világ nyelvei*. szerk. Fodor István, Akadémiai Kiadó, Budapest 1999.
- Nicolas, Michel: *Le séparatisme en Bretagne*. Editions Beltan, Brasparts, 1986.
- Ouest-France* — francia napilap
- Párdányi Miklós: *A breton kérdés*. Budapest, 1937.
- Poisson, Henri–Le Mat, Jean-Pierre: *Histoire de Bretagne*. Coop Breizh, Spézet, 1993.
- Raoul, Lukian: *Geriadur ar Skrivagnerien ha Yezhourien*. Al Liamm, Kintin (Quintin), 1992.
- www.antourtan.org (2002)
- www.letelegramme.com (A bresti *Le Télégramme* című napilap internetes portálja, „Dossiers”).

²⁹ Chardonnet, Joseph: *Les prières bretonnes*. Ouest France, Rennes, 1982.